

dramaturgiai szempontból aktív, addig Biberach fizikailag is az. Tiborc Melindához hasonlóan keveset mozog a színpadon, egyénisége egysíkú, de dramaturgiai aktivitása jelentős, hisz Bánk küzdelmében a közéleti faktort képviseli.

Dramaturgiai aktivitáson a fentiek alapján azt értem, ha egy szereplő közvetlenül kapcsolódik a dráma fókuszához, és e kapcsolatrendszer következtében alapvető hatást gyakorol a mű kimenetelére, függetlenül attól, hogy fizikai értelemben valóban aktív-e vagy sem. Melindát ilyen megfontolás alapján tekintem lényegesnek, s dramaturgiai funkcióját alapvető hatásúnak.

PAPP ISTVÁN

A VÁLSÁGBA JUTOTT KISEMBER ÍRÓJA: PETELEI

Aki Petelei Istvánról ír, könnyen neheztelésnek teszi ki magát mind azok részéről, akiket népieseknek, mind azok részéről, akiket urbánusoknak volt szokás nevezni, mind pedig azokéról, akik netán egyik vagy másik csoport hithű utódainak vélik magukat. Mindkét csoport lázas buzgalommal fogott egykor az érték-, azaz az elődkereséshez a századvég irodalmában; de, valljuk meg, néhány kivételtől eltekintve, nem különösebb sikerrel. Az egyik oldal például harsány diadallal mutatta föl a bárminemű művészi gonddal, differenciált látással, mérlegelő gondolatisággal együtt nehezen említhető Tolnai Lajost. A másik meg például azt a gyermeteg elméletekben és utópiákban szenvelgő, heveny sznobériában szenvedő, elemi stílyengességben bővelkedő Justh Zsigmondot hordozta körül, akit Péterfy mint a „dernière mode” bájosan lelkes etudiant-ját tette elnéző mosollyal helyére. Annál meglepőbb, hogy Petelei mellett úgyszólván hangtalanul mentek el, –

noha nemcsak a kor egymástól oly távoli jelesei tarották igen nagyra, mint a delelőjén álló Mikszáth, az öregedő Gyulai s az ifjú Schöpflin, hanem az elődkeresők mindenike is több művészi értéket, társadalmian vett művészi értéket lelhetett volna benne, mint fölfedezettjeik többségében.

Petelei egyike volt azok közül az elsőeknek, akik *azt* a realista látásmódot mondhatták magukénak, amely a társadalom mozgó szerkezeteiben figyeli az embert; amely *azt* a mentalitást, erkölcsiséget, érzelmiséget, egyszóval: *azt* a lelkiiséget vigyázza éles szemmel, amely a változó művelődési, szokásbeli, értékrendi ráhatások következtében a közemberben, a kisemberben, vitális erejét is befolyásolóan, alakul ki. Tán ő a kisember első elhatározott ábrázolója a magyar irodalomban. S az első egyike, aki érzékeli, hogy az érvényüket vesztett, de a társadalomra rámeredett régi szerkezetek s az alattuk formálódó újak ütköző anarchiájában, össze nem illésében mint sérülhet meg, szenvedhet, s lehet torzan arányvesztővé a szerkezet minden tagja. Lent is, fönt is egyaránt; bár, a nehézkedés törvényének megfelelően, főleg lent; leginkább azonban mégis az eszmélkedésre, a valamelyes önszemléltre immár képes középen. Petelei ismeri föl és ábrázolja elsőik között – nem részvét nélkül ugyan, de metsző élességgel – néhány remekművében, hogy a birtokos berendezkedés értékrendjének bomlásával mint lesz iránytalanná, bizonytalanná, zűrzavarossá a hozzákötött, a keretébe illeszkedett, az általa legitimált kispolgári s a paraszti világ szokás-, erkölcs- és értékrendje is.

Nem lehet említetlenül hagyni, hogy szinte determináló szociológiai és ökonómiai, művelődéstörténeti és alkati adottságai voltak ehhez a megfigyelő, kórismés, regisztráló képességhez és magatartáshoz. Jómódú, művelt erdélyi örménykatolikus család fia. Egy olyan kis etnikai csoporté, mely egyszerre számított különálló kisebbségnek, s a magyarsággal azonosult csoportnak. Vallása, hitelvei azonosak a katolikus magyarságéval, gazdag liturgiája azonban meglehetősen eltérő.

Nyelvét magyarra cserélte, fejlett művelődési hagyományait azonban erősen őrizte. Foglalkozása, szakértelme, gazdasági elhelyezkedése a magyar gazdasági szerkezetbe előnyösen tagolta be, s jelentősen függetlenítette is tőle, s még inkább a magyar társadalmi rangrendbe illeszkedés kényszerétől. Óvta is e függetlenségét, melynek hasznára és veszélyeztetettségére ősi hazájából idáig vándoroltában hosszú történeti tapasztalata tanította meg.

Petelei papnak indult, mégpedig benső ösztönzésre, s nem pedig, mint annyi paraszti-kispolgári társa: a szociális följutás, a szociális kijutás reményében. Így elfordulása is e pályától szellemi-lelki fejlemény volt, s odafordulása is előbb a természettudományokhoz, aztán a joghoz, majd a határozottan társadalmian értett általános művelődéshez. Az adott pártokkal alig törődő liberális politikai lapszerkesztő lett szülőföldjén, aki elsősorban az irodalomnak, tudománynak, kultúrának igyekezett minél nagyobb helyet biztosítani. Kívül is való, belül is való sajtóságos helyzetének, viszonylagos függetlenségének, széles körű műveltségének, amelyhez említsük meg a magyar világban oly ritka gazdag magas zenei élménykörét is, rálátást biztosító távlatát fokozta befelé élő lelkisége, hallgatagon figyelő visszahúzódása, fokozódó elbetegedése, idegérzékenysége.

Mennyire a megbillent szociológiai-művelődéstörténeti szerkezetek őrlő kényszerei közt torzuló, tönkrejutó ember érdekli, különös élességgel mutatja egy, e félszázadban ritka műfajú írása, egy kegyetlen tárgyiasságú szociográfiai vázlata. Írói-újságírói tapasztalatgyűjtő út eredménye ez Erdély középső vidékén, az ún. Mezőségen. Lehangelőbb, keserűbb, sötétebb írás kevés akad e félszázadban. (*Mezőségi út*)

Középpontjában a régiből kimozdult, az újjal élni nem tudó világ nyomorúsága, mint mondja, „dekadenciája”. Egy közgazdász szigorával, egy szociálpszichológus belső látásával, egy művelődéstörténész átfogásával tárja elénk e vidék polgáriasságot kizáró tényezőit. A volt kisnemes előtt éppúgy, mint a

volt telkes jobbágy előtt is immár több évtizede ott a lehetőség, sőt, a kényszer, hogy végre új módon, önállóan, gazdaként intézze sorsát. De nincs előtte ösztönző, tanító példa. Külterjes, sőt, rablogazdálkodást folytat; a piacra termelést nem, vagy alig ismeri; annyit hoz ki a földből, amennyivel tavaszig elvegetál. Ősztől tavaszig nem dolgozik, vackába húzódik „mint a medve”. Igénye nincs, bútora néhány láda, meg valami ócska asztal; gyakran még ágya sincs. Lakása бүdös, koszos, egészségtelen. Ahol meg a nagybirtok is szorítja, ott szinte animális életet él. „Ez állat inkább, küzdő szegény állat. Kinek elfáradnia nem szabad, mert elvész.” Betegségében, öregségében, téli nélkülözésében „emberi aszalék”. A polgári állami berendezkedésből egyedül a „porciót”, az adót s a tőle való rettegést ismerte meg. Ez számára az új helyzet érthetetlen, gyűlölt, fantomszerű jelképe. Senki sem kormányozza a civilizálódás felé.

A falvak értelmisége nem emeli népét, hanem hozzáidomul, sőt, „még demoralizálja is”. Egy pap végig fekszi a falu lányait, asszonyait, egy jegyző vizespohárból vedeli a kocsisbort, a járásbíró lompos, lakása kietlen, modora alpári. Trágárkodik, vendégeinek felesége bájait festi; s persze, gőgös ősnemesi származására. Ám „az ezerötszázholdas úr” is alig különb. Harsányan politizál, de nemcsak könyvet – újságot sem olvas. S a legelterjedtebb lapok jellegével, hovatartozásával sincs tisztában. Feleségének egyetlen érzelmi élménye: „őseit élvezni. Egyéb szüksége lelkének nincs.” A paraszt fölött levő „mind föl van fújva rangjától”. De úr és paraszt egyformán ellenzéki mindennel szemben, ami új; visszasírja a múltat; s mivel az nem jó –: iszik, iszik, iszik. „A nyomorúság Golgotháját járja ez a szegény nép” magára hagyatottságában. Pedig ahol vezetője, segítője akad, rögtön emelkedik. S ha történetesen román falu vagy vidék az ilyen, Petelei pártatlan emberi örömmel szól róla akkor is.

Gyakran olvashatjuk róla, hogy ő Turgenyev legközvetlenebb magyar rokona. Igaz is ez, ha Turgenyev mögött mindig

ott tudjuk azt a nevezetes gogoli köpönyeget, amelyről Dosztojevszkij íróársainak azt mondta: valamennyien abból a köpenyből léptünk elő. S ez a *gogoli* vonás Peteleinél nagyon is érthető. Mert ő is átveszi ugyan a Jókai-örökségnek kivált a novellákban uralkodó alapformáját, az életképet. S tehetsége s kedve is van ahhoz, amit ez a forma természeténél fogva magával hoz és megkíván: a természeti és társadalmi környezet színes és otthonias leírását, az atmoszférikus és csattanós fogalmazásokkal tarkított helyzetfestést, a közismert és köznapi, bár kuriózus típusok szokásos rajzát. Csakhogy az életkép csattanóig végigvitt kereksege nála éppúgy ritka, mint derűs vagy humoros idillje is. Minduntalan megszakad nála e zárt forma egynemű tónusa, egyenes vonalú előadása; mégpedig a hagyományos életnormákba illeszkedők látszólagos vagy valószínűs biztosságérzetének meg a hagyományból kihullottak normavesztettségének érintkezési területein, ütközőpontjain, törésvonalain szakad meg. Az életkép derűje, humora, idillje nála melankóliára, rezignációra, balladás románcra vagy éppen tragikus balladára vált. Gyakran egymás mellett vagy egymással szemben álló alakjai között, gyakran ugyanannak a személynek lelkében áll be az ütközés folyamán ilyen törés, ilyen hasadás, ilyen hangulati váltás vagy kettősség. Az életkép részletező, kényelmes, külsődleges természet- és környezetrajza tömör belső tájjá, típusrajza szaggatott, utalásos sorsjelzéssé alakul át kezén. S mivel az ütköző életnormák és életformák az író távlatos rálátásában rendszerint szánnivalóan, nevetségesen kicsinyesek és szűkösek, az elégikus, a melankolikus, a tragikus elem óhatatlanul a miserabilisba, a tragikomikusba, a groteszkbe játszik át; azaz a turgenyevi mellett a gogoli elem is folyton jelen van nála.

Egy kishivatalnok házassági karrier jegyében nevelt aggszűz lánya lépre megy egy parlagi birtokos ordenáré leánykérő tréfáján, s még jó, hogy várva várt boldogságának vélt beteljesülése lelki sokkjával megöli, mert a következő pillanat már a megszégyenülésével semmisítené meg. (*Árva Lotti*) Egy

szegény falusi zsidó suszter gyerekei érvényesülése, kivált fia kadétsége reményében hagyja magát az uraság elvénült, bigott lányától, aki túlvilági érdemeket akar ezzel szerezni, keresztény hitre téríteni. Felesége s gyerekei azonban a nyomorú viszonyok következtében sorra pusztulnak el tüdővészben, s ő mindezt, megháborodva, Jehova átkának, büntetésének fogja föl. *(Mayer, a zsidó suszter)* Egy kisvárosi agglegény, egy „tőkepénzes” gavallér, egy penzionátus kereskedő, egy vidéki életművész finom modorú, nagyvárosi lánnyal találkozik, belészeret, de mire vidéki, komótos agymozgásával észbekap, a lányt saját anyja már egy gróf kezére játssza. *(Lobbánás az alkonyatban)* Egy apró írkokoska öregségére kuporgatja pénzét; házát is bérbe adja, s maga a ház fáskamrájában húzza meg magát; ám midőn újmódi, úri rokonok jelentkeznek, a kompenzáló büszkeségtől megrészegedve házába költözteti őket, pénzét is rájuk költi, hogy végül eladósodva, házát veszítve, a „rokonoktól” megcsúfolva költözzék vissza a fáskamrába, csakhogy immár oda is csak bért fizetve. *(Hegyen le és fel)*

A megbomlott szokásrendben, a bizonytalanná lett normarendszerben mindenkiből föltör nemcsak minden megbántottság, csalódottság, rejtett ellenséges érzület, de minden rossz és alantas vonás is. Árva Lottin éppúgy röhögnek a semleges szemlélők is, mint a kétségbeesetten átkozódó zsidó suszteren. Az özvegybe, akit férje életében, s nem is csak látszatra mindenki tisztelettel szólított, emlegetett, férje halála után a temetésen állítólag elcserélt kölcsönszékek ürügyén a szomszédok rögtön belémarnak. *(A székek)* Az „úri módon” férjhez adott, de semmitlené özvegyült kisvárosi asszonyt, falusi sorban és pártában maradt, szatócskodással azonban kis vagyonkát szerzett „barátnője” befogadja „könyörületesen”, hogy legyen végre kin megbosszulnia társadalmi és sorssérelmeit. *(A könyörülő asszony)* Petelei hősei, miután bizalmukat elvesztették a rend bomlása, a normák bizonytalansága következtében, tele vannak félelemmel és sérelemmel, hogy az élet

nem azt adja nekik, ami dukál, amit megérdemelnének. Félelmeik és sérelmeik mániákba, különségekbe vagy éppen hivalkodó megalázkodásokba rejtett agresszivitássá nőnek és torzulnak; s nemcsak másokkal, de önmagukkal szemben is. Kiemeli Peteleit kortársai közül, Mikszáthot sem véve ki, hogy nemcsak föl nem oldja humorban a normák e sajátos ütközését, érvényvesztését s nemcsak tragikussá nem emeli ezeket az eltorzult és megromcsolt egyéniségeket, hanem arra is van érzéke és ereje, hogy meglássa és megmutassa, amennyi látszatot megment kifelé alakjainak e póttvékenysége, ez álcselekvése, ugyanannyit rombol befelé; ami aztán, ha az élet megszokott kerete megtörik, ádáz gyűlölködésben, értelmetlen kárpótlásszerzésben, a kialakult egyéniség esztelen szétrombolásában nyilatkozik.

Jól ismerte a pozitívizmus természettudományos világmagyarázatait, gépies, élettani meghatározottság tanát. De csak részben fogadta el. Az akció-reakció elve csak a lélekállapot, a kezdeti helyzet kialakításában játszik nála jelentős szerepet; utána már saját természetű, törvényű, működésű állapottá lesz. Hősei akkor már alig reagálnak alakítóan a körülöttük, a velük végbemenő eseményekre. Vagy egyszerűen történnek velük azok, s ők egyszerűen tudomásul veszik ezt, vagy éppen torzult lelkiségükből következő viselkedésükkel még siettetik is a szomorú kifejeletet. Petelei azt a helyzetet, azt a pillanatot rajzolja legnagyobb gonddal, midőn az ember földjára addigi életmenetét, életakarát, morális magatartását, önmagát; s ezzel kisodródik nemcsak önmaga, de a többiek „normális” életrendjéből, s magából az élet szervességéből is. Ez állapot iránti s a létrejövete iránti érdeklődése mellett bizonyít, s ezt van hivatva szolgálni gyakran használt ún. visszapergető módszer is: a lelki kifejelet rajzával kezd, s a cselekményt hozzá vezető útként, kialakulása magyarázataként közli.

A belső állapotrajz mestere, többnyire, mint maga mondja, „a dekadenciáé”. Történeti adottságnak, egyedi szerencsétlenségnek veszi ezt, s nem valami kifinomultsági lelki fokozatnak,

szellemi rangnak, mint annyian a századvégen. Utat belőle nemigen jelöl, de oly megrendültséggel hozza olvasója elé, hogy legalábbis védekezésre indítja vele szemben. Mert hőseit, kimondatlanul is, szinte a bűnösség valaminő atmoszférájával veszi körül, tűrhetetlen passzivitásuk, elfogadó beletörődésük következtében.

Jókaitól örökölte, s Mikszáth-tal rokon az életképforma keretül vételében. Ám kitöltési módjában inkább Gyulai sors-szimbolikával telített *Udvarházának*, Kemény belsőbeszédes állapotrajzainak s Arany balladáinak sűrű atmoszféricusságának örököse. S itt igazán rokona Turgenyevnek; annak a novellista Turgenyevnek, akitől oly sok szál fut Csehov művészete irányába. Cselekményalkotói fantáziája nem nagy, s láthatólag nem is törekszik változatos, fordulatos, meglepő történésekre. Regénnyel egyszer próbálkozott, novelláiéhoz még csak közel sem járó sikerrel. Szereti az ősi toposzokat a maga világába helyezve újraformálni. Az Ophelia motívuma éppúgy megtalálható nála, mint a Rómeó és Júliáé is, a bolygó zsidóé éppúgy, mint az eladott leányé, a Don Quijote-féle éppúgy, mint a nevelt lányát feleségül magához kényszerítő gazdag öregemberé.

Kevés eszközzel dolgozik, de nagyon gondosan. Elég gyakran föltűnik nála a naturalista ábrázolás nemcsak szokásos, de szélsőséges fajtáinak ismerete. Ám a naturalizmus hosszadalmas, „tudományosan” fejtegető modorát, leírás-módjait alig veszi át. Inkább a romantikától örökölt egzotikus groteszket igyekszik vele reális, köznapi hitelűvé formálni. A szabadságharc idején az uraság lányával megugrott fiatal ferences barát az elszegényedett, megcsúnyult, vénlánynak maradt asszony lelkében egyre valószínűtlenebb mítosszá nő. Csak egyszer szeretne még találkozni vele. Amikor aztán végre egy búcsújáróhelyen ez megtörténik, egy elhízott, hazugan szónokló, izzadságtól bűzlő figurát talál, akinek egyetlen mondanivalója számára, hogy a klostrom udvarán remek fűszeres ételt és jó erős bort lehet ingyen kapni (*Tarvásári búcsú*).

Amiben novellisztikája fő gyengéje van, ami következtében néhány elsőrangú elbeszélés s még több elsőrangú részlet ellenére is csak másodrangú író, az is szorosan összefüggésben van – tehetsége ilyfajta hiánya mellett – a szerkezetek bomlását ábrázolni óhajtó akaratával. Dialógusai többnyire erőtlenekek s nemegyszer mesterkéltnek, papiros ízűek, s korábbi irányokba visszaváltók. Itt messze elmarad a Jókai–Mikszáth-vonal mögött. Még akkor nyújtja e téren a legjobbat, ha erősen stilizált az egész novella előadásmódora; például szimbolikusság, balladásság, lírai belső beszéd felé hajló. Jókai és Mikszáth oly tárgyat, oly környezetet, oly lelki rétegeket, oly helyzeteket ábrázolt, jelenített meg, amelyhez az akkori művelt magyar társasági beszédben s értekező írásban megvoltak a kialakult formulák. A lélek állapotainak belső elemzését azonban ritkán próbálták dialógusra átváltani, dialógusba sűríteni, megjeleníteni. Igaz, az elemzés Peteleinél is csak inkább sejtetően, eredményt szolgáltató háttérként van jelen, mint közvetlenül elmélkedő betétként, s akkor sem mindig szerencsésen. (Talán ezért is van, hogy midőn alkotó ideje középső szakaszán a Maupassant-típusú novellával látszik kísérletezni – pl. *Elkésett* – a gogoli–turgenyevi–csehovi rokonságukhoz képest erősen fölhígul művészete; első pillanatra ugyan úgy tűnhet, mintha ekkor csökkenne dialógusainak gyengesége, papiros íze; de ez csak látszat; az egész novella lesz mesterkéltné, papiros ízű, s ezért nem rí ki belőle a dialógus.)

Líraisága, atmoszférikus-sága, lelki tájrajza nemigen tűri meg a nyílt elemzést. Ám az elemzés e rejtettsége legalább annyira erénye, mint hibája. Ebben is, mint egész művészetében, a realiztikus európai törekvések s az erősen romantikus magyar hagyomány – szűk tárgykörű világa ellenére, – természetesen, szép egyensúlyba jutottak. Prózánkban, mindenestre, Kemény után (a Arany balladáit meg Arany László verses regénye után) ő volt az, aki a társadalom, az értékrend, a világbépe szerkezetében végbemenő változásokat a lélek

szerkezeti változásaiban ily erősen érzékelt és ily következetesen ábrázolta.

Talán ebből érthető az is, hogy a bevezetőben említett buzgó fölfedezők figyelmét elkerülte. Ők direkt társadalmi vagy éppen politikai vádbeszédeket s újmódi lélektani elemleteket kerestek. Esztétikai műveltségüktől (vagy annak hiányától) aligha független ama balfogásuk, hogy Petelei mellett, aki pedig jóval többet adhatott volna céljaikhoz is, úgy ahogy az irodalom egyáltalán adhat, szinte hang nélkül mentek el.

NÉMETH G. BÉLA